

De eeuwige val van Rome. Morele paniek in tijden van crisis

Agnietenconvent Gouda, 20 november 2022

Wiep van Bunge

Vanochtend zou ik het met u willen hebben over een wezenlijk onderdeel van de politieke mythologie van Rechts. Voor de goede orde: Links heeft een eigen mythologie, met even diepe wortels. Als ik bijvoorbeeld klimaatactivisten zie en hoor word ik voortdurend herinnerd aan de Zondeval, aan Prometheus, aan Icarus, aan Dr. Faustus. Aan verhalen over mensen die de hun gegeven grenzen overschrijden en daarvoor de prijs betalen. Mensen die meer willen weten, kunnen en doen dan mag – van God of van de Natuur. Maar vanochtend gaat het over Rechts en meer in het bijzonder over de val van Rome als politieke en morele mythe. In de aankondiging is sprake van ‘morele paniek’ en hoewel die titel mij werd gesuggereerd door de organisatie, geloof ik inderdaad dat inmiddels van paniek sprake is. Dat blijkt denk ik vooral uit de radicalisering die we de afgelopen jaren op Rechts hebben gezien. De *werdegang* van Forum voor Democratie spreekt boekdelen. De manier waarop die partij al vroeg tijdens de Coronacrisis een alliantie aanging met types als Willem Engel, de populariteit van complottheorieën onder aanhangers van die partij, Baudets sympathie voor Poetin, en het gedweep in Forum-kringen met boeken als Oswald Spenglers *Die Untergang des Abendlandes* rechtvaardigt het hier van paniek te spreken. Ik vind het moeilijk in te schatten hoe wijdverspreid die paniek is, maar radicaal rechts is wel erg actief op sociale media en heeft inmiddels allerlei digitale kanalen in het leven geroepen, van Café Weltschmerz en Blackbox op Youtube tot nieuwsmedia als De Dagelijkse Standaard en Nieuw Rechts, waar boze blanke mannen continu hun gal spuwen over de naderende ondergang van het Westen.

Daarbij doet de mythe van de val van Rome dienst als breed gedeeld geloofsartikel. Die mythe gaat over twee gevaren die ons in het Westen nog steeds zouden bedreigen: decadentie en immigratie. *Im grossen und ganzen* is die mythe in haar huidige vorm aan het eind van de 18de eeuw geijkt door Edward Gibbon, de auteur van *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Gibbon was natuurlijk niet de eerste en zeker niet de laatste historicus die een belangrijk boek schreef over die val, maar zijn boek maakte wel een heel bijzondere indruk, niet in de laatste plaats door zijn boodschap. Hij identificeerde namelijk twee oorzaken voor die val – “barbarism and religion” –, waarvan de eerste nog steeds onderdeel uitmaakt van de politieke mythologie van Rechts en waarvan de tweede vooral zijn tijdgenoten shockeerde.

Laten we beginnen met die tweede. Volgens Gibbon lag de sleutel tot de ondergang van Rome in de kerstening van het Romeinse Rijk. In het beruchte vijftiende hoofdstuk, “The Progress of the Christian Religion”, liet hij zien dat het rigide, morele voorbeeld waarmee de kerkvaders destijds respect afdwongen Rome noodlottig werden. Door de gerichtheid van het christendom op het hiernamaals, door christelijk pacifisme en door de grootschalige investering in onproductieve kloosters werden de *moral fibre* en de *civic virtue* ondermijnd

die Rome groot hadden gemaakt. De eerste christenen weigerden consequent militaire of bestuurlijke functies te aanvaarden. Wanneer zij al de handen uit de mouwen staken, ging hun energie naar de opbouw van de kerk. Het ging pas goed mis toen keizer Constantijn zich tot het christendom bekeerde en in 313 het Edict van Milaan afkondigde. Daarmee kwam een formeel eind aan de vervolging van christenen, die al enkele jaren eerder de facto was gestopt. In plaats van dat zij garnizoenen inspecteerden, bezochten keizers nu synodes. Machiavelli had al iets dergelijks beweerd, net als Voltaire die er al over geklaagd had dat Rome in de vierde eeuw meer monniken telde dan soldaten: "Het christendom opende de poorten van de hemel, maar verloor het Rijk." Gibbon had met name een gezonde hekel aan het ascetisme van de geestelijken die het vroege christendom aanvoerden.

Bovendien voldeed het voorbeeld dat de leiders van de vroege kerk hun geloofsgenoten stelden niet aan Gibbons verlichte normen van sociabiliteit. Beschaafde achttiende-eeuwers zochten elkaars gezelschap op, in een club, een salon of een genootschap. De eerste christenen zonderden zich af. De christelijke roep tot onthouding, ook van voedsel en in extreme gevallen van alle menselijke gemeenschap, tastte in Gibbons ogen Rome's slagkracht aan. De derde-eeuwse kerkvader Origenes zou zich hebben laten castreren om ook aan vrouwen les te kunnen geven, wat Gibbon aanleiding gaf op te merken hoe onfortuinlijk het was dat waar deze kerkvader doorgaans allegorische lezingen van de Bijbel gaf uitgerekend hier voor een letterlijke interpretatie had gekozen. Samenvattend, had de christelijke ascese volgens Gibbon watjes van de Romeinen gemaakt. Watjes die al binnen een eeuw bezweken voor de Germanen. Met priesters en monniken hield je die niet buiten de deur.

Daarmee komt meteen de eerste oorzaak in beeld die volgens Gibbon verantwoordelijk was voor de val van Rome: de 'barbarisering' van het Romeinse Rijk. Die had nergens harder toegeslagen dan in de legioenen. Het wereldrijk dat Rome vanaf de tweede eeuw v.Chr. was geworden kon onmogelijk worden beschermd door autochtone burger-soldaten alleen. Nadat deze professionele en goed getrainde krijgsmacht in de eerste eeuw v.Chr. ook Gallië en delen van Germanië bezetten, kwamen de beroeps ook uit Noord-Europa. Bijvoorbeeld uit het huidige Nederland, waar de Germaanse stam der Bataven in ruil voor vrijstelling van belasting hulptroepen leverde, onder andere aan de Germaanse lijfwacht van de keizer en aan de troepen gelegerd in Engeland. Maar op termijn bleken die troepen onbetrouwbaar en dat bleek vooral na de splitsing tussen een West- en een Oost-Romeins Rijk, toen in de vijfde eeuw de druk op de grenzen in het Westen groeide en Constantinopel een eigen koers begon te varen. Wanneer de zogenaamde *Völkerwanderung* op gang komt en Goten, Vandalen en Franken op drift raken, wordt Rome verzvolgen door barbaren en niet langer verdedigd door zijn *foederati*. Na plunderingen van Rome in 410 door de Visigoten en de Vandalen in 455 zal in 476 de laatste keizer in het Westen, de piepjonge Romulus Augustulus, worden afgezet door Odoaker, een Germaanse officier in Romeinse dienst die zich laat kronen tot 'koning van Italië'.

Fast forward: Op 31 augustus 2015, oog in oog met het vooruitzicht een miljoen hoofdzakelijk Syrische vluchtelingen op te vangen in de Bondsrepubliek, lanceerde Angela

Merkel haar befaamde “Wir schaffen das”. Mark Rutte had zo zijn twijfels. Nog geen drie maanden later, op 26 november, beweerde hij tijdens een persconferentie in de aanloop naar het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie dat Europa de migrantenstroom nu spoedig zou moeten indammen, wilde het niet net als Rome tenonder gaan. Daarmee haalde hij de volgende dag de voorpagina van de *Financial Times*: “Stem flow of migrants to EU or risk fate of the Roman empire.” De Europese vluchtelingencrisis raakte bij Rechts een snaar die al langer gespannen stond. Aanvankelijk gold de vrees immigratie uit de voormalige koloniën.

Al in 1968 waarschuwde de conservatieve Britse politicus Enoch Powell, een classicus die op zijn vijftienvigste hoogleraar Grieks was geworden, in een geruchtmakende toespraak te Birmingham voor de catastrofale consequenties van grootschalige immigratie uit het voormalige *Empire*. Hij voorzag de ondergang van het Verenigd Koninkrijk en hij citeerde Vergilius om zijn angst in te kleuren: “As I look ahead, I am filled with foreboding; like the Roman, I seem to see ‘the River Tiber foaming with much blood.’” Paul Cliteur publiceerde in 2004 zijn *Tegen de decadentie* – met op de cover een schilderij van een Romeins bachanaal - waarin hij ten strijde trok tegen het cultuurrelativisme, dat ons machteloos zou maken ten opzichte van islamitische nieuwkomers. Geert Wilders waarschuwde in 2011, in een toespraak te Rome, voor de naderende ondergang van het Westen tengevolge van islamitische migratie. De val van Rome was volgens Wilders klein bier vergeleken met wat Europa te wachten stond. In de zoveelste ronde in het debat over Zwarte Piet wilde Martin Bosma nog eens gezegd hebben dat door de islamisering nu “(h)et overleven van Europa, het Avondland” op het spel stond en meer in het bijzonder “de erfenis van Rome, Athene en Jeruzalem.” In Engeland signaleerde Douglas Murray onder uitdrukkelijke verwijzing naar Gibbons *Decline and Fall*, de “dood van Europa”, nu het “islamiseert”. Europese ‘Identitair’ noemen zich zo omdat zij willen opkomen voor wat zij voor de Europese identiteit houden. Die loopt gevaar en die moet verdedigd.

Veel oudheidkundigen ontsteken in woede over dergelijke claims, maar op het hoogtepunt van de Europese vluchtelingencrisis waren er ook historici die de vergelijking met de val van Rome wel degelijk relevant achtten. Alexander Demandt bijvoorbeeld, emeritus hoogleraar Oude geschiedenis te Berlijn en de auteur van een van de merkwaardigste boeken die ooit over Rome werden geschreven, namelijk een 694 pagina’s tellende inventarisatie van alle naar schatting 210 factoren die zijn geïdentificeerd om die ondergang te verklaren. Begin 2016 verscheen in de *Frankfurter Allgemeine* een opstel van zijn hand waarin hij zijn landgenoten een spiegel voorhield: in het voorjaar van 376 meldde zich in het Syrische (!) Antiochië bij het Romeins gezag een gezantschap van Westgoten, afkomstig van het gebied bij de monding van de Donau. Vanuit Azië hadden de Hunnen zich in Centraal-Europa gevestigd en hun meedogenloze plunderingen hadden de Ostrogoten verdreven naar de Zwarte Zee. Ook de West- of Visigoten sloegen op de vlucht. Zij smeekten de Romeinen de Donau over te mogen steken, wat hun werd toegestaan, zodat zij werden erkend als *foederati*, bondgenoten, waarna de chaos uitbrak. Voedselprijzen rezen uit de pan, rellen werden veldslagen en nog geen drie jaar later hakten zij in eendrachtige

samenwerking met de Ostrogoten een in allerijl uit Antiochië bij elkaar geroepen Romeinse troepenmacht volledig in de pan. Dat gebeurde op 9 augustus 378 bij Adrianapolis, in het huidige Turkije, waar de Oost-Romeinse keizer Valens om het leven kwam. Slechts een derde van het Romeinse leger, circa 10.000 man, zou aan de slachting ontkomen zijn – de grootste Romeinse nederlaag sedert de slag bij Cannae, 216 v.Chr., toen Hannibal acht Romeinse legioenen vernietigde en Rome wankelde.

Wat was hier gebeurd? Demandts conclusie was duidelijk: Rome was niet langer in staat zijn eigen grenzen serieus te nemen en arme, kinderrijke vreemdelingen overrompelden een vooral vermoeide beschaving. Overzienbare aantallen van nieuwkomers laten zich integreren. Zodra ze echter een kritische drempel overstijgen, ontstaat een fatale verschuiving van de machtsverhoudingen. Zo viel Rome. Bart De Wever, voorzitter van de Nieuw-Vlaamse Alliantie, burgemeester van Antwerpen en een verklaard liefhebber van de Oudheid, leek het volledig met hem eens te zijn. “De Romeinen waren niet zo naïef als wij: je kon niet Romein worden van de ene dag op de andere”, liet hij in maart 2018 hij het Waalse magazine *Wilfried* weten. Ter discussie stond indertijd de zogenaamde ‘Snel-Belgwet’, die volgens De Wever vanuit Romeins perspectief “stompzinnig” was, omdat zij geen eisen stelde aan het verlenen van de Belgische nationaliteit. De Romeinen, aldus De Wever, begrepen tenminste dat aan burgerschap rechten én plichten waren verbonden. De Wevers Nederlandse collega Thierry Baudet leek intussen een stuk somberder: Rome viel omdat er aan het eind geen ‘echte’ Romein meer over was.

U ziet: de zorgen van Rechts over immigratie lijken wel *copy paste* overgenomen uit Gibbon. Diens analyse van de rampzalige gevolgen van de kerstening van Rome speelt geen rol meer. Wat nog wel speelt, is de obsessie met Romeinse decadentie, die ook in Gibbon een grote rol speelt. Lees met name zijn hoofdstuk over de plundering van Rome in 410 door Alarik. De inwoners van Rome worden daar neergezet als in zijde gehulde ijdeltuigen, omringd door een al even verweekt proletariaat – hulpeloos uitgeleverd aan viriele barbaren, aan wie de toekomst van Europa is. Historici die de neergang van Rome probeerden te begrijpen hebben zich vooral lang blindgestaard op de Romeinse elites die nu eenmaal de belangrijkste geschreven bronnen leverden en door de eeuwen heen is vooral van de veronderstelde decadentie van die elites grote aantrekkingskracht uitgegaan. Vooral het Keizerrijk na Claudius heeft in dit opzicht ook wel wat te bieden. Van de half-waanzinnige Nero die hier zou hebben gespeeld terwijl Rome brandde, tot de volledig geschifte Caligula die dreigde zijn paard tot consul te benoemen. Ook de opvolgers van Marcus Aurelius, aan het eind van de tweede en het begin van de derde eeuw, hadden al in Rome heel wat wenkbrauwen doen fronsen. Hoe betrouwbaar deze verhalen over keizerlijk wangedrag zijn, is inmiddels zeer de vraag. Dat ze de ronde deden zegt minder over de keizers in kwestie dan over hun critici. Wel staat vast dat zich al ten tijde van de Republiek een zeker ongemak had meester gemaakt van de patricische bovenlaag over de groeiende hang naar luxe die steevast met ‘het wellustige Oosten’ werd geassocieerd. Daar kwamen veel luxeproducten vandaan. Ook de zucht naar weelde werd als een typisch oriëntaalse eigenschap geïdentificeerd.

De neiging de neergang van Rome op te vatten als een wezenlijk moreel fenomeen had diepe wortels die reikten tot in Griekenland, waar al werd nagedacht over staatkunde toen Rome nog niet veel voorstelde. Vooral het Griekse denken over vrijheid zou zijn sporen nalaten in het Romeins discours van decadentie. Het klassieke vrijheidsbegrip werd geïkt door Herodotus' en Aristoteles' vergelijking tussen Grieken en Perzen. De tegenstelling tussen het 'vrije', niet door 'oosterlingen' overheerste Griekenland en het despotische Perzië, die we voor het eerst vinden in Aeschylus' *Perzen* (472 v.Chr.), zou eeuwenlang niet alleen het zelfbeeld van de Grieken maar heel de 'Europese' perceptie van 'het Oosten' blijven dicteren. De grondslagen van de Romeinse opvatting van vrijheid waren gelegd gedurende de eerste eeuw v.Chr., toen *libertas*, 'vrijheid', werd gedefinieerd als de tegenpool van *servitudo*, 'slavernij'. Wie zich verliest in luxe, verliest de greep op zijn eigen leven.

Vrees voor de val van Rome ging ook ver terug - minstens tot de tweede eeuw v.Chr. Die werd namelijk al voorzien nog voordat het als wereldrijk goed en wel gevestigd was, want aan het begin van de tweede eeuw was alleen aan de dreiging van Hannibal een eind gekomen. De blijspeldichter Plautus dreef de spot met de klacht dat groeiende welvaart moreel verval met zich meebracht, maar Cato nam de zorgen serieus. Al in de eerste helft van de tweede eeuw v.Chr. had deze energieke herenboer en militair zich fel gekeerd tegen de toenemende vergrieksing van het openbare leven en de nieuwe on-Romeinse weeldezucht die hij om zich heen zag grijpen. Daarvoor waren naar zijn inschatting vooral vrouwen vatbaar. Met zijn rossige baard, blauwe ogen en een borst vol littekens opgedaan op het slagveld, zou hij uitgroeien tot hét knoestige icoon van mannelijke, Romeinse dadendrang. Dat in Rome bijvoorbeeld steeds meer vis gegeten werd vond hij een typisch voorbeeld van Griekse verwijfdheid. Cato vreesde al de corrumperende werking van Rome's snelgroeiende macht en hoewel ongetwijfeld later in Rome ook werd gegrinnikt om zijn verheerlijking van soberheid, vergeten werd zijn boodschap niet.

Cato's diagnose van de gevaren die de vestiging van een wereldrijk met zich meebracht kwam terug in het verslag dat de Griekse historicus Polybius niet lang na Cato's dood zou leveren van de uitbreiding van Rome's macht in het Middellandse Zeegebied. Polybius had een scherp oog voor de risico's die inherent waren aan de enorme macht die zo plotseling binnen handbereik was gekomen. Aan het Griekse Rijk was ook een eind gekomen. Gepokt en gemazeld als hij was in de Griekse filosofie had hij uiteraard Plato bestudeerd en meer in het bijzonder diens waarschuwing voor weeldezucht (*Staat*, II) en zijn opvattingen over de cyclische opkomst en ondergang van politieke regimes (*Wetten*, II; *Staat*, VIII-IX). In 146 v.Chr., drie jaar na de dood van Cato, werd Carthago alsnog in de as gelegd door Scipio. Toen de Romeinse generaal de verwoesting die zijn leger had aangericht zag, kon hij volgens Polybius' ooggetuigenverslag zijn tranen niet bedwingen:

Lange tijd bleef hij in gedachten verzonken, zich realiserend dat steden, volkeren en rijken zonder uitzondering, net als mensen, aan het hun toebedeelde lot zijn onderworpen. Zo was het Troje vergaan, dat eens een welvarende stad was, zo was het de Assyriërs en Meden vergaan en het Perzische rijk, dat daarna het grootst was

geweest, evenals het Macedonische, dat nog maar kortgeleden zo'n schitterende bloei had gekend.

Polybius, Scipio's leraar en vertrouweling, vroeg de militair wat hem zo had aangegrepen: "Daarop noemde Scipio onomwonden de naam van zijn eigen vaderstad, waarvoor hij bevreesd was, wanneer hij dacht aan het lot van de mens." Scipio keek naar Carthago, werd herinnerd aan Troje, maar dacht aan Rome. Hij voorzag de toekomst:

Wanneer een staat (..) tot grote bloei en onbetwiste heerschappij komt en de voorspoed zich daar lange tijd duurzaam vestigt, wordt de levensstijl natuurlijk luxueuzer en de mensen worden eerezuchtiger dan gewenst is in hun streven naar ambten en het najagen van andere doeleinden.

Cato's zorgen en Scipio's voorspelling zouden in de ogen van het Romeinse patriciaat noodlottig bevestigd worden met de ondergang van de Republiek. Over de oorzaken van het verval van de Republiek lijkt grote eensgezindheid te hebben bestaan. Die waren al door Sallustius in de eerste eeuw v.Chr. in het voorwoord van zijn *Catilina* geïdentificeerd. Nadat eenmaal Carthago was verslagen, ontbrak het aan een vijand die tot eensgezindheid dwong en stond Rome niets meer in de weg. En die macht zonder grenzen resulteerde in ongetemde machtswellust en de daarbij horende corruptie. Daar was volgens Sallustius de ellendige Catilina het onzalige product van geweest. Cicero zou vervolgens uitgroeien tot de woordvoerder van de politieke moraal die Sallustius en hij voor hun ogen hadden zien verdampen. Hij was de man die in 64 v.Chr. als consul Catilina in de senaat ontmaskerde. De impact van zijn redes en vooral van het vlak voor zijn dood in 43 v.Chr. geschreven *De Officiis* is moeilijk te overschatten. *Fatsoen* luidt de titel van de meest recente vertaling van wat dikwijls zijn testament is genoemd over hoe je een eervol leven leidt, dat wil zeggen hoe je in de praktijk van alledag aan de eisen moet gehoorzamen die de deugden van wijsheid, moed, rechtvaardigheid en gematigdheid stellen. Zodat je in de spiegel kunt blijven kijken in tijden van voor- en tegenspoed omdat je gedaan hebt wat je moest doen en je je plicht niet hebt verzaakt.

De ondergang van de Republiek heeft ook twintigste-eeuwse oudheidkundigen uit de slaap gehouden. Was het Principaat inderdaad onafwendbaar, toen het Rijk maar bleef groeien en nog steeds bijeen werd gehouden door een bestel dat er oorspronkelijk op was gericht een stadstaat te besturen? Cicero wekt de indruk die lezing te onderschrijven: de instituties van het Romeinse bestel raakten uitgeput en onder de elites sloeg de decadentie toe. Of was de burgeroorlog waaraan Augustus pas na de dood van Cicero een eind zou maken het gevolg van toevaligheden die ook vermeden hadden kunnen worden? Cicero had er uiteraard geen benul van hoe lang Rome nog overeind zou blijven staan en hij was slechts een van de talloze politici die waren vermorzeld in het geweld van de burgeroorlogen die de Republiek hadden gesloopt. Aan dat geweld kwam in 27 v.Chr. een eind met de verheffing van Octavianus tot 'Augustus', nadat hij afgerekend had met Marcus Antonius.

Na Augustus keerde de twijfel over de zegeningen van het Principaat terug. De eerste-eeuwse elite worstelde met het traumatische verlies van haar invloed op het bestuur van het rijk. Want al onder de eerste keizers uit de zogenaamde Julisch-Claudische dynastie

keken senatoren vooral toe en dat moet pijn hebben gedaan omdat zij in hun eigen ogen daarmee van hun vrijheid en waardigheid werden beroofd. Hoe rijk de rijken ook waren, de macht over hun leven waren zij kwijt. De impact die de neergang van de Republiek had op het oude patriciaat zou het Romeinse Rijk zelf zo glansrijk overleven doordat de grote historici van Rome ná Polybius vrijwel zonder uitzondering het perspectief kozen van die oude elites. Onveranderlijk beschouwden zij de vestiging van het Principaat als een stap terug. Titus Livius' *Ab urbe condita*, nota bene geschreven aan het hof van Augustus, beschreef de val van de Republiek als een ondergang tout court. Uit het voorwoord:

Nog maar heel kort geleden is met de grote welstand ook de hebzucht in het land gekomen en hebben buitensporige genietingen geleid tot de drang om door deze overdadige luxe en verliederlijkheid zichzelf en de hele wereld te gronde te richten.

In de barokke, bloeddorstige epiek van Lucanus, een neef van Seneca, uit de vroege jaren zestig over de burgeroorlog die het einde van de Republiek markeerde heerst een ondergangsstemming, waarvan enkele jaren later de echo's zouden klinken bij de tijdgenoten Juvenalis, Plutarchus en Tacitus.

In zijn *Annales* of *Jaarboeken* (117), die beginnen bij het bewind van Tiberius, liet Tacitus er van meet af aan geen enkele twijfel over bestaan dat de rol van de senaat voorgoed was uitgespeeld toen Augustus aan de macht kwam. Diens lijk was nog niet verbrand of zijn opvolger Tiberius liet een lafhartige moord plegen (op Agrippa, de verbannen, enige kleinzoon van Augustus). Talloze andere zouden volgen. De Romeinse elite stond erbij en keek ernaar. Bij Suetonius kwam Tiberius er zo mogelijk nog beroerder van af: een hypocriete tiran die de grenzen verwaarloosde, geen enkel gebouw van betekenis naliet en op latere leeftijd ruim baan gaf aan zijn pedofiele lusten. Bij het bericht van zijn dood juichte heel Rome: "Tiberius de Tiber in!" Toen moesten Caligula en Nero nog komen. Enkele jaren voordat Tacitus zijn *Jaarboeken* publiceerde, had hij in de *Historieën* verslag gedaan van de geschiedenis van Rome onder Nero's opvolgers uit de Flavische dynastie, van 69 tot en met 96, toen Domitianus werd vermoord. Ook in dit boek breekt Tacitus de staf over het verval van zowel de publieke als de private moraal nadat de Romeinse elites de ambitie hadden opgegeven zichzelf te besturen. Gibbon was een groot bewonderaar van Tacitus en veel van wat in Europa ver ná Rome over de val van het Romeinse Rijk zou worden beweerd, leest als een verwerking van de manier waarop Tacitus in het spoor van Sallustius en Cicero in het reine probeerde te komen met de val van de Republiek.

Inmiddels is het idee dat beschavingen het risico lopen aan hun eigen succes tenonder te gaan, nog springlevend. Gedurende de Koude Oorlog verschenen nogal wat Hollywood-films over de neergang van Rome, waarin Gibbon nooit ver weg was. Al in 1968 hield Ronald Reagan, indertijd gouverneur van Californië, een lezing in Eisenhower College, waarin hij naar Gibbon verwees om het verval te duiden dat hij in de VS om zich heen zag grijpen. De voormalige acteur gaf grif toe de *Decline and Fall* zelf niet te hebben gelezen, maar dat hoefde ook niet om in te zien dat het aan het eind van de tweede eeuw ook in Rome moeilijk was geworden jongens nog van meisjes te onderscheiden, niemand meer in militaire dienst wilde en filosofen – de cynici – hun haar lieten groeien en hun baard lieten

staan. Bovendien leden ook toen al de middenklassen onder groeiende belastingdruk en dat was niet goed afgelopen. De Amerikaanse Republiek stond nu eveneens op omvallen, meende hij. Richard Nixon liet twee jaar na Reagans lezing de waarschuwing uitgaan dat de Perzen, Grieken, en Romeinen ten onder gingen toen zij op hun rijkst waren. Want van rijkdom word je “zacht” en “zwak”. Nog in 2017 signaleerde Camille Paglia de treffende gelijkenis tussen de VS en het oude Rome, want kosmopolitische, tolerante samenlevingen waarin vrouwen hun rechten opeisen en homoseksualiteit openlijk beleden wordt zijn “ripe for collapse!”

Steve Bannon, een van de oprichters van Breitbart News, de man bovendien die in 2016 de verkiezingscampagne van Donald Trump leidde en hem enige tijd als adviseur bijstond in het Witte Huis, beschouwt *Decline and Fall* eveneens als een cruciale bron om de uitdagingen te begrijpen waarvoor het Westen zou staan. Even buiten Rome, in het klooster van Triulsi, wilde hij een ‘academie’ vestigen voor de opleiding van ‘gladiatoren’ die de ‘Joods-christelijke traditie’ van het Westen moesten verdedigen. Uit een interview:

What the Roman Empire faced is exactly what we face, that you lose the citizenship — and the power of citizenship — of the Roman Republic, you become an Empire, and that empire becomes a massive concentration of power and wealth, which is detached from the people. And then eventually, you’re having people who don’t want to serve in the legions, you have to go for foreign soldiers. Everybody is a mercenary. And therefore, no one really stood up or was prepared to die, really, in service to the country. And then what happened? Wave, after wave, after wave of migrations from the Goths, the Visigoths, the Huns. Coming into the empire and changing the culture and destroying the civic society they had in Rome.

Niet voor niets luidde Trumps strijdkreet: “Build that wall!” Op talloze *Alt-Right* digitale platforms zingen anonieme leden van de *Red Pill community* de lof van het oude Rome, waar mannen nog kerels waren en vrouwen hun plaats wisten. Aan de klassieke diagnose van verval door welvaart werd vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw het vooruitzicht toegevoegd van bedreiging van buitenaf.

Dat ‘476’ – het afzetten van de laatste keizer – zich moeilijk liet inlijven in het Europese discours van ondergang is duidelijk: wat stelde het einde van het West-Romeinse keizerschap nu helemaal voor? Onder Odoaker en zijn opvolger Theodorik bleef Italië, het oude hart van het Westen, fier overeind staan. Het voorbeeld van Alariks plundering in 410 heeft van oudsher meer tot de verbeelding gesproken. Enkele weken voordat Rutte de *Financial Times* haalde met zijn waarschuwing dat Europa net als Rome tenonder dreigde te gaan aan de toestroom van vreemdelingen, hadden in Parijs aanslagen plaatsgevonden in Saint-Denis en in de Bataclan. De Britse historicus Niall Ferguson schreef een opinie-stuk, getiteld ‘Paris and the Fall of Rome’, waarin Gibbons inderdaad nogal bloeddorstige beschrijving van Alariks plundering van Rome vergeleken werd met wat het Westen nu te wachten stond. Laten we er geen doekjes om winden, schreef Ferguson: “Like the Roman Empire in the early fifth century, Europe has allowed its defenses to crumble.”

Onmiddellijk werd hij van repliek gediend door talloze oudheidkundigen die hem onder de neus wreven dat Gibbon nu niet bepaald de *status quaestionis* van het onderzoek

bood. Dat onderzoek heeft met name sinds de Tweede Wereldoorlog grote stappen gezet. Om te beginnen werd heel de voorstelling van een ‘val’ ter discussie gesteld. De meeste experts spreken al decennia liever over de ‘transformatie’ die plaats vond ten tijde van de Late Oudheid, toen geleidelijk nieuwe Germaanse koninkrijken ontstonden binnen de voormalige territoria van het West-Romeinse Rijk. Al geruime tijd ligt het accent in het onderzoek juist op de continuïteit tussen Rome en de ‘vroege Middeleeuwen’. Wel is daar vanaf het begin van de 21ste eeuw ook verzet tegen aangetekend: de Londense hoogleraar Peter Heather heeft in een reeks veelgeprezen boeken betoogd dat Rome wel degelijk ‘viel’, maar dat dit niet aan interne oorzaken moet worden toegeschreven, zoals Gibbon had gedaan, maar aan externe: door de aankomst van de Hunnen in Midden-Europa raakten Germanen op drift en die Germanen werden steeds gevaarlijker omdat zij zich mede door hun contact met de Romeinen razendsnel ontwikkelden van ongeletterde bruten in dierenvellen tot goed getrainde, zwaar bewapende *warlords*. De Oxford hoogleraar Bryan Ward-Perkins heeft de nadruk op geleidelijke transformatie eveneens bekritiseerd: zowel de materiële als de immateriële beschaving stortten in toen de legioenen niet langer in staat waren de *Pax Romana* te handhaven. De steden liepen leeg en de complexe handelsnetwerken die in de vierde eeuw nog functioneerden, maakten plaats voor agrarische ruilhandel. De klassieke geleterdheid verdampt en wordt nog slechts in kloosters bewaard.

Ik vermoed dat het paradigma van ‘transformatie’ zijn langste tijd wel heeft gehad. Daarvoor verandert er in de vijfde en zesde eeuw te veel in het Westen. Het West-Romeinse Rijk is verdwenen. Het openbaar bestuur kwam in nieuwe handen. Op de vraag hoe het zover kon komen en hoe verdrietig dat was, worden inmiddels heel nieuwe antwoorden voorgesteld. Fascinerend vind ik zelf Kyle Harpers *Fate of Rome* uit 2017. Hij kijkt niet naar wat mensen deden maar naar de omgeving waarin zij dat probeerden te doen. Rome was als wereldrijk met zijn grote steden en zijn goede verbindingen tussen die steden wel erg kwetsbaar geworden. Onder andere voor een reeks van epidemieën die vanaf de tweede eeuw zowel in Italië als in de Romeinse delen van Germanië stad en platteland hard troffen. Tussen 165 en 180 brak een eerste catastrofale epidemie uit, waarschijnlijk van pokken, die ook een eind lijkt te hebben gemaakt aan de “Gouden Eeuw van de Romeinen in de Lage Landen”. Zij werd in de derde eeuw door een ebola-epidemie gevolgd. Tijdens het bewind van de Oost-Romeinse keizer Justinianus brak in 561 een pandemie uit – builenpest – die waarschijnlijk enkele tientallen miljoenen het leven heeft gekost. Tot overmaat van ramp was inmiddels de zogenaamde Kleine IJstijd van de late Oudheid aangebroken. Tussen het midden van de vijfde en het eind van de achtste eeuw daalde de temperatuur in het Middellandse Zeegebied drastisch, nadat de vestiging van het Romeinse Rijk juist was bespoedigd door zeldzaam gunstige klimatologische omstandigheden. Al vanaf de derde eeuw kampten aanzienlijke delen van het platteland van Italië met onderbevolking.

Wat het debat tussen internalisten en externalisten betreft, heeft er alle schijn van dat een patstelling is bereikt, want interne en externe factoren hingen nauw samen: alleen wie zelf verzwakt wordt kwetsbaar voor dreiging van buitenaf. De Oostenrijkse historicus

Walter Scheidel heeft in zijn *Escape from Rome* (2019) een poging heeft gedaan na te gaan wat de economische consequenties waren van het verdwijnen van het West-Romeinse Rijk. Hij komt tot de conclusie dat de huidige, westerse welvaart juist te danken is aan de val van Rome. Azië bleef achter doordat het wél werd geregeerd door opeenvolgende rijken, terwijl het wegvallen van één centrale macht West-Europa en vervolgens de Verenigde Staten voortstuwde in de vaart der volkeren. Voor Gibbon was de val van Rome als de ultieme historische catastrofe: beschaving maakte plaats voor barbarij. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het ongemak over die tegenstelling, maar volgens Scheidel was die val vanuit het *longue durée*-perspectief van de Wereldgeschiedenis het beste wat Europa kon overkomen.

Met de val van Rome kwam voor monolitische staatsmacht competitie in de plaats van veel kleinere landen die in Europa nooit meer een rijk zouden vestigen dat qua omvang en macht in de buurt kwam van Rome. In heel Europa zou niet alleen de wedijver tussen die landen, maar net zozeer die tussen kerk en staat, adel en burgerij, stad en land, en katholieken en protestanten het continent van een dynamiek voorzien die elders ontbrak en die helpt te begrijpen waarom meer in het bijzonder voor het eerst Noord-West-Europa bij het aanbreken van de moderniteit – en nog meer in het bijzonder de Britse Industriële Revolutie – een beslissende voorsprong op de rest van de wereld nam. Aan het slot van zijn boek concludeert Scheidel dus dat de impact van het Romeinse Rijk op de geschiedenis van West-Europa aanzienlijk overtroffen werd door de effecten van zijn ondergang. Scheidels antwoord op de vraag van John Cleese in *Life of Brian* wat de Romeinen eigenlijk voor óns hebben gedaan luidt dan ook dat zij verdwenen zijn en – gelukkig – nooit zijn teruggekomen.

U ziet: in het professionele perspectief ontbreekt de morele dimensie zowel in de verklaring van de val van Rome als in de evaluatie van die val. Dat lijkt me wel zo verstandig. Je zou bijna vergeten met hoeveel geweld het Romeinse Rijk gevestigd en in stand gehouden werd. Julius Caesar deinsde tijdens zijn campagnes niet terug voor wat wij nu ‘genocide’ noemen. Hij voerde alleen al uit Gallië naar schatting een miljoen slaven af. De vanzelfsprekendheid waarmee in de klassieke wereld slaven werden gehouden en vrouwen als mislukte mannen werden behandeld zou ook tot enige terughoudendheid kunnen en moeten inspireren: hoe verdrietig wás het verdwijnen van het Romeinse Rijk eigenlijk? Over de manier waarop de “beschavende missie” van Rome door Europeanen werd ingezet, eerst ter rechtvaardiging van het Spaanse Wereldrijk in de Nieuwe Wereld en vervolgens bij de vestiging van het *British Empire* hebben we het dan nog niet eens gehad. Ook de nazi’s baseerden zich in hun droom van een nieuw Duizendjarig Rijk op het voorbeeld van Rome. Dat kunnen we de Romeinen natuurlijk niet voor de voeten werpen. Het roept wel vragen op over het gemak waarmee Rechts zich op Rome beroept. Emma Dench heeft het mooi gezegd. Zij is hoogleraar Classics te Harvard en in een interview na haar aanstelling liet zij zich het volgende ontvallen: “I hate the Romans — they were violent, sexist, racist, arrogant, and not very nice to anybody who got in their way, but I love to hate the Romans.”